

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. В.Н.КАРАЗІНА

Кондратьєв Ігор Вікторович

УДК 94 (477.51)“653”

**ЛЮБЕЦЬКА ШЛЯХТА: ГЕНЕЗА ТА ЕВОЛЮЦІЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ
ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВОЇ СПІЛЬНОТИ
У XV — XVIII ст.**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Харків-2005

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у Чернігівському державному педагогічному університеті імені Т.Г.Шевченка Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: кандидат історичних наук, доцент КОВАЛЕНКО ОЛЕКСАНДР БОРИСОВИЧ, Чернігівський державний педагогічний університет імені Т.Г.Шевченка, декан історичного факультету.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор ГРЕЧЕНКО ВОЛОДИМИР АНАТОЛІЙОВИЧ, Національний університет внутрішніх справ МВС України (м. Харків), начальник кафедри історії державності України;
кандидат історичних наук МАСЛІЙЧУК ВОЛОДИМИР ЛЕОНТІЙОВИЧ, Харківська державна зооветеринарна академія, викладач кафедри філософії та історії України.

Провідна установа: Донецький національний університет (кафедра історії України), Міністерство освіти і науки України, м.Донецьк.

Захист відбудеться "18" лютого 2005 р. о 15-00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.051.10 Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна (61077, м. Харків, пл.Свободи,4, ауд. V-58).

З дисертацією можна ознайомитись у Центральній науковій бібліотеці Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України (61077, м. Харків, пл. Свободи, 4).

Автореферат розіслано "17" січня 2005 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Є.П.Пугач

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Пошук нової методологічної парадигми, що останнім часом розгорнувся у вітчизняній історіографії, зумовив особливий інтерес до соціальної історії. Дослідники прагнуть, зокрема, відтворити складні процеси, що тривали в українському соціумі на порозі Нового часу, обличчя якого значною мірою визначала шляхетська верства. Її своєрідною складовою була так звана околична або служебна шляхта – військовослужбова спільнота, зосереджена довкола прикордонних замків.

Служебна (зобов'язана “службами” – певним комплексом обов'язків місцевій замковій адміністрації) шляхта була добре знана в усій Центрально-Східній Європі. На теренах Великого князівства Литовського і Польського королівства ця верства досить швидко зростала у XV – XVI ст., коли нагальна потреба захисту кордонів змусила владу залучити до військової служби значні контингенти людності. Більшість центрів традиційного скупчення служебної шляхти в Україні знаходилась на Правобережжі. На Лівобережжі такі осередки виникли навколо двох оборонних замків Київського воеводства, що мали загальнодержавне значення, – Любецького й Остерського. З Любецьким замком були пов'язані близько 300 шляхетських родів, десять поколінь яких мешкали у навколишніх селах. Служебна шляхта відіграла помітну роль в історії ранньомодерної України, але й досі не була об'єктом спеціального вивчення. Між тим, перенесення центру ваги історичних досліджень на рівень мікроісторії дозволяє у “малому” розпізнати коди мегаісторії, а звернення до повсякденного життя окремої людини або локальних спільнот являє собою один із засобів гуманізації, олюднення історичного процесу.

Зв'язок дисертаційної роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано у відповідності з планами науково-дослідної роботи кафедр історії та археології України і всесвітньої історії Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

Об'єктом дослідження є любецька шляхта – соціально-територіальне угруповання, що існувало на терені Північного Лівобережжя протягом XV – XVIII ст.

Предметом дослідження є процес формування, становлення і занепаду любецької шляхти, що зрештою розчинилась у нових соціальних структурах.

Територіальні межі дослідження охоплюють північно-східну частину Лівобережної України та невелику частину Правобережжя Дніпра в районі сучасного білоруського міста Лоев.

Хронологічні рамки дисертації зумовлені специфікою історичного процесу в регіоні. Нижня межа пов'язана з початком формування любецької шляхти у XV ст. Верхня межа дисертації припадає на кінець XVIII ст., коли ця соціальна спільність припинила своє існування.

Метою дисертаційного дослідження є комплексне вивчення історії любецької шляхти протягом XV – XVIII ст. Для досягнення поставленої мети вирішувалися такі **наукові завдання:**

- з'ясувати ступінь розробленості історії любецької шляхти зокрема і служебної шляхти в Україні в цілому;
- визначити рівень репрезентативності джерельного комплексу, в якому відображено історію любецької шляхти;
- виявити чинники і джерела формування служебної шляхти регіону;
- встановити головні етапи історії любецької шляхти;
- висвітлити соціально-політичну роль любецької шляхти в історії України.

Методологічною основою дисертаційного дослідження є принципи історизму й об'єктивності, які передбачають неупереджений розгляд подій та явищ минулого у їхньому розвитку і діалектичному взаємозв'язку. Водночас було взято на озброєння культурно-антропологічний підхід, що полягає у вивченні людини в історичному процесі, а також специфічної системи зв'язків між людьми, об'єднаними за територіально-функціональною ознакою. З урахуванням поставлених завдань використовувались загальнонаукові (логіко-теоретичний, типологізації, класифікації), історичні (проблемно-хронологічний, історико-генетичний, історико-порівняльний, просопографічний) та міждисциплінарні (структурно-системний) методи дослідження.

Наукова новизна дисертації визначається передусім постановкою проблеми, яка досі не була об'єктом спеціального вивчення. Автором уперше здійснено спробу комплексного аналізу історії любецької шляхти протягом XV – XVIII ст., що дало можливість:

- всебічно дослідити історію окремого соціально-територіального угруповання служебної шляхти Лівобережної України;
- з'ясувати причини виникнення цієї соціальної спільності людей;
- простежити еволюцію соціально-майнового статусу любецької шляхти;
- виявити регіональні особливості любецької шляхти;
- встановити безпосередню участь любецької шляхти у формуванні нової козацько-старшинської еліти й розбудові гетьманської держави;
- розробити періодизацію історії любецької шляхти.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що наведені в роботі факти, висновки та спостереження можуть бути використані у подальших дослідженнях з історії України, при створенні узагальнюючих праць і навчальних посібників. Крім того, матеріали дисертації можуть бути застосовані в процесі викладання історії України у середній та вищій школі.

Апробація основних результатів дослідження відбувалася на засіданнях кафедр історії та археології України й всесвітньої історії Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. Основні положення та висновки дисертації обговорені на П'ятій Всеукраїнській науковій конференції “Українська козацька держава: витоки та шляхти історичного розвитку” (Київ-Черкаси, 1995), Ювілейній науковій конференції, присвяченій 80 – річчю Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т.Г.Шевченка (Чернігів, 1996), Міжнародній науковій конференції, присвяченій 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі (Чернігів-Славутич, 1997), Всеукраїнській науково-теоретичній конференції “Україна на порозі XXI століття: актуальні питання історії” (Чернігів, 1999), Науково-практичній конференції “Демократичний вибір як філософська і соціально-

політична проблема” (Чернігів, 1999), Всеукраїнській науковій конференції “Вивчення всесвітньої історії в Україні: традиції, сучасний стан та перспективи” (Чернігів, 2002 р.), Всеукраїнському науковому семінарі “Вивчення всесвітньої історії в Україні” (Чернігів, 2004). Дисертація обговорювалась на засіданнях кафедр історії та археології України і всесвітньої історії Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка.

Публікації. За темою дисертаційного дослідження опубліковано 13 праць, у тому числі 5 у фахових виданнях.

Структура дисертації обумовлена характером, метою і завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, які у свою чергу поділяються на підрозділи, висновків, списку джерел та літератури (379 позицій), додатку. Обсяг рукопису становить 245 сторінок (з яких 186 сторінок основного тексту).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, визначено предмет, об'єкт, мету і завдання дослідження, хронологічні й територіальні рамки, розкрито наукову новизну, практичне значення дисертації, наведено відомості про її апробацію.

У першому розділі **"Історіографія проблеми та джерельна база дослідження"** проаналізовано внесок вітчизняних і зарубіжних дослідників у вивчення зазначеної проблеми, здійснено класифікацію та аналіз використаних джерел.

Опрацьовану в процесі підготовки дисертації наукову літературу можна умовно поділити на чотири групи. Перша з них складається з праць, присвячених історії шляхетської верстви в Україні в цілому. Так, Ф.Леонтович, М.Владимирський-Буданов, М.Любавський, І.Лаппо, М.Довнар-Запольський вивчали процеси формування, структуру, правове і економічне становище української шляхти як невід'ємної складової шляхетського стану Великого князівства Литовського та Речі Посполитої.¹ Водночас В.Антонович та О.Лазаревський почали виокремлювати із шляхетського загалу і досліджувати історію власне української шляхти з притаманними їй особливостями.² Значний вплив на вивчення історії української шляхти і козацької старшини справили праці В.Липинського, В.Мякотіна, Л.Окиншевича.³ Після тривалої перерви, зумовленої пануванням догматичних теоретико-методологічних схем історичного процесу, вивчення історії шляхетської верстви в Україні відновилося тільки у 80–90-х рр. ХХ ст. передусім зусиллями Н.Яковенко. Її ґрунтовні праці, присвячені українській

¹ Леонтович Ф.И. Очерки истории литовско-русского права. Образование территории Литовского государства. – СПб., 1894. – 396 с.; Владимирский-Буданов М.Н. Население Юго-Западной России от половины XIII до половины XV века / Акты о заселении Юго-Западной России // АЮЗР. – 1886. – Ч. VII. – Т. I. – С. 1-79; Любавский М.К. Областное деление и местное самоуправление Литовско-русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута // ЧИОИДР. – 1892. – Кн. 3-4 (162-163). – Отд. IV. – С. 1-62; 63-296; Лаппо И.И. Великое княжество Литовское за время от заключения Люблинской унии до смерти Стефана Батория (1569-1586). Т. I. – СПб., 1901. – 478 с.; Довнар-Запольский М.В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. Т. I. – К., 1901. – VIII с.+ 807 с.+ XII с.; прил.

² Антонович В.Б. История Литовской Руси. Лекции проф. университета Св. Владимира В.Б. Антоновича. 1881-1882. – К., 1882. – 318 с.; Лазаревский А.Л. Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии. Вып. I. – Чернигов, 1868. – 116 с.

³ Липинский В. Участь шляхти у великому повстанні під проводом гетьмана Б.Хмельницького / Твори. Т. 2. – Філадельфія, 1980. – XIX с.+346 с.; іл.; Мякотин В.А. Очерки социальной истории Украины в XVII-XVIII ст. – Прага, 1924. – Т. I. – Вып. I. – 288 с.; Окиншевич Л. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII-XVIII ст. // Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка. Праці історико-філософської секції. Т. CLVII. – Мюнхен, 1948. – 231 с.

шляхті Волині й Центральної України, стали помітним явищем у вітчизняній історіографії.⁴ Крізь призму генеалогії козацьких та козацько-старшинських родин історія української шляхти у другій половині XVII – XVIII ст. розглядається в працях В.Кривошеї.⁵ Складний і суперечливий процес набуття українською шляхтою російського дворянства проаналізовано у роботах З.Когута та В.Свербигуза.⁶

Другу групу становлять дослідження з історії служебної (околичної) шляхти прикордонних замків, причому служебна шляхта часом ототожнювалась із замковими слугами (боярами-слугами) і розглядалась як напівпривілейована, тобто позашляхетська спільнота. Пріоритет у вивченні цієї верстви належав В.Антоновичу, який на прикладі овруцької шляхти XVI ст. докладно вивчив процес її формування та розвитку.⁷ Першу спробу ґрунтовного вивчення окремої регіональної військово-територіальної спільноти здійснив М.Грушевський, який всебічно дослідив служебну барську шляхту.⁸ Проблемою взаємовідносин служебної шляхти із замковими державцями займався О.Грушевський.⁹ В останні роки з'явилися ґрунтовні розвідки С.Пашина та Ю.Зазуляка з історії окремих соціально-територіальних шляхетських спільнот Західної України.¹⁰

До третьої групи можна віднести праці, які безпосередньо чи опосередковано торкаються історії служебної шляхти Любецької околиці в різні часи її існування. Студії О.Лазаревського, Г.Милорадовича, В.Модзалевського, В.Кривошеї побудовані на генеалогічних матеріалах дворянських родин, які походили з любецької шляхти.¹¹ Доля деяких земельних володінь любецької шляхти висвітлена у публікаціях П.Кулаковського.¹²

Четверту групу складають студії з регіональної історії, автори яких принагідно висвітлили окремі сюжети з історії любецької шляхти. Історію Любеча та його округи плідно вивчав Г.Милорадович.¹³ Цікаві відомості про деякі населені пункти – колишні маєтності любецької шляхти оприлюднили О.Лазаревський¹⁴ та Філарет (Гумілевський).¹⁵ Певну увагу історії регіону приділив польський історик О.Яблоновський.¹⁶ На важливій ролі Любецького замку у регіоні наголошував С.Кучинський.¹⁷ Нарис з історії Любецького староства у XVI – першої половини

⁴ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – 416 с.

⁵ Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. – К., 2002. – 396 с.

⁶ Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1670-1830. – К., 1996. – 317 с.; Свербигуз В. Старосвітське панство. – Варшава, 1999. – 249 с.

⁷ Антонович В.Б. Содержание актов об околичной шляхте / Акты о происхождении шляхетских родов юго-западной России // АЮЗР. – 1867. – Ч.IV. – Т.I. – С.1-62.

⁸ Грушевський М.С. Барське староство. Історичні нариси XV – XVIII ст. – Львів, 1996. – 626 с.

⁹ Грушевський О.С. Города Великого княжества Литовского в XIV-XVI ст. Старина и в борьбе за старину. – К., 1918. – 240 с.

¹⁰ Пашин С.С. Перемышльская шляхта второй половины XIV – начала XV века: Историко-генеалогическое исследование. – Тюмень, 2001. – 173 с.; Зазуляк Ю. Взаємовідносини старост і шляхти в Галицькій Русі пізнього середньовіччя // Центрально і Східна Європа в XV-XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження професора Дмитра Похилевича. – Львів, 1998. – С.75-86.

¹¹ Лазаревський А.Л. Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии. Вып.I. – Чернигов, 1868. – 116 с.; Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. Т.1-2. Ч.1-6. – СПб., 1901, 1902. – 646 с.; 406 с.+316 с.+СІХ с.; 3 л. ил.; Модзалевський В.Л. Малороссийский родословник. В 4 т. – К., 1908-1914, Т.1. – 519 с.; Т.2. – 720 с.+ 20 с.; Т.3. – 824 с. + 24 с.; Т.4. – 832 с.+ 26 с.; Кривошея В.В., Орел В.М. Українська шляхта напередодні Визвольної війни середини XVII століття (Історико-географічні та історико-генеалогічні матеріали). – К., 2000. – 139 с.

¹² Кулаковський П. Землеволодіння Пісочинських на Чернігово-Сіверщині (1633 - 1646) // Вісник Львівського університету. Серія історична. Випуск 37. Частина I. – Львів, 2002. – С.183-197.

¹³ Милорадович Г.А. Любеч Черниговской губернии Городничского уезда. Родина преподобного Антония Печерского. – М., 1871. – 156 с.

¹⁴ Лазаревський А.Л. Исторические заметки о некоторых селах Черниговской губернии // Черниговская памятка на 1896/97 год. Карманная справочная книжка. – Чернигов, 1896. – Отд.III. – С.1-32.

¹⁵ Філарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн.5. – 446 с.; Кн.6. – 341 с.

¹⁶ Jablonowski A.W. Pisma. T.III. Ukraina. – Warszawa, 1911. – 368 s.

¹⁷ Kuczynski S.M. Ziemie czernihowsko-siewierskie pod władawą Litwy. – Warszawa, 1936. – 412 s.

XVII ст. належить перу П.Клепатського.¹⁸ Історії Любецької околиці присвятив кілька розвідок О.Грушевський.¹⁹ Любецький замок згадується у монографіях з історії Чернігово-Сіверщини XV – початку XVI ст. М.Крома²⁰ та О.Русіної.²¹ Історія Любецького замку та його околиці висвітлена у дослідженні В.Кривошеї та автора цих рядків з історії Любеча другої половини XVII – XVIII ст.²² Основні етапи історії Любеча та його навколишніх сіл окреслені також у довідково-енциклопедичних виданнях та краєзнавчій літературі.²³

Таким чином, обрана проблема лише фрагментарно відображена в історіографії. Наші попередники у кращому разі принагідно згадували окремих представників любецької шляхти, не завжди виокремлюючи їх зі шляхетського чи козацького загалу. Була висвітлена також історія деяких родин любецької шляхти й населених пунктів Любецької округи – її родових маєтностей.

Джерельна база дослідження представлена основними типами історичних джерел, передусім, писемними, а також речовими, лінгвістичними та зображальними. Увесь масив використаних історичних писемних джерел поділяється на такі основні види: актові матеріали (поземельні та імунітетні привілеї, документи сеймових комісій); діловодні документи (діловодна документація органів державної влади, майнові угоди, судові акти); описово-статистичні джерела (люстрації та ревізії, козацькі реєстри, списки козацької старшини, списки дворян та пошукувачів дворянства, переписні книги, топографічні описи); нарративні матеріали (пам'ятки літописання XVII - XVIII ст., приватне листування, родоводи, родинні легенди та перекази, синодики). Основу джерельної бази становлять матеріали, виявлені у 25 фондах 6 архівів, бібліотек та музеїв Чернігова, Києва, Москви та Санкт-Петербурга, значна частина яких уперше запроваджується в науковий обіг.

Найбільший комплекс матеріалів з історії любецької шляхти зберігається у фондах Предводителя дворянства Новгород-Сіверського намісництва (ДАЧО, Ф.86) та Чернігівського дворянського депутатського зібрання (ДАЧО, Ф.133). Використані матеріали зосереджені, головним чином, в особових документах позивачів до Комісій по розгляду справ претендентів на дворянство, які містять завірені копії королівських привілеїв та гетьманських універсалів, купчих записів, тестаментів, матеріали геральдичного характеру. Важливі джерела з історії любецької шляхти містить родинний архів Бакуринських (ДАЧО, Ф.675), у якому виявлено копії царських грамот і гетьманських універсалів, накази Генеральної Військової канцелярії першої третини XVIII ст., розпорядження Малоросійської колегії.

Відомості про землеволодіння нащадків любецької шляхти у XIX ст., містять документи фондів Чернігівського цивільного губернатора (ДАЧО, Ф.128) та Чернігівського губернського особливого у земських повинностях присутствія (ДАЧО, Ф.144). Наявна в них інформація становить не лише історико-генеалогічний

¹⁸ Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. Т.1. Литовский период. – Одесса, 1912. – XLIII с. + 599 с.

¹⁹ Грушевський О. Любецькі справи другої половини XVI віку // Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. – К., 1928. – С.281-289.

²⁰ Кром М. Меж Русью и Литвою. Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. – М., 1995. –296 с.

²¹ Русіної О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – 244 с.

²² Кондратьев І., Кривошея В. Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва. Любеч. – К., 1999. – 109 с.

²³ Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / За редакцією А.В.Кудрицького. – К., 1990. – 1008 с.; Курданов А. Голос пам'яті (історія с.Пакуль та його околиці). – Чернігів, 1998. – 328 с.

інтерес, але й дозволяє більш повно з'ясувати межі володінь любецької шляхти у XVII-XVIII ст.

Документи з історії любецької шляхти були виявлені також у Чернігівському історичному музеї ім. В. Тарновського. Це, передусім, привілей польського короля Яна Казимира 1653 р. любецькому шляхтичу і першому любецькому сотнику Саві Унучко-Посудевському. У зібранні репрезентовані й інші різновиди документів XVII-XIX ст. – гетьманські універсали, витяги із судових справ, фрагменти родинних архівів.

Значний джерельний комплекс опрацьований у ЦДІАК України. Цінну інформацію з історії любецької шляхти містять матеріали Литовської метрики. Фільмокопії архіву державної канцелярії Великого князівства Литовського зберігаються у Києві (КМФ.-36), оригінали – у Російському державному архіві давніх актів у Москві (РДАДА, Ф.389). Поодинокі документи з історії любецької шляхти побачили світ у виданні матеріалів Литовської Метрики, здійсненому Інститутом історії Литви у Вільнюсі.²⁴

Окремі документи з історії любецької шляхти виявлено у складі Волинської (Руської) метрики – частині Коронної метрики (ЦДІАК України, КМФ.-36). Це, перш за все, грамоти князям Вишневецьким на Любеч, “данини”, “доживотні” та “консервації” любецькій шляхті, універсали любецьким боярам та міщанам, а також низка документів 1646-1647 рр. про конфлікт любецької шляхти з місцевими старостами.

Історію шляхетської верстви Любецької округи першої половини XVII ст. характеризують матеріали королівських люстрацій Любецького та Лоевського староств 1616, 1622, 1628-1629 та 1636 рр. Оригінали документів зберігаються у Варшаві у Центральному архіві Давніх актів (AGAD), фільмокопії – у ЦДІАК України (КМФ.-15). Комплексне вивчення люстрацій Любецького староства дозволило більш повно визначити чисельність шляхетської верстви Любецької околиці, з'ясувати її правовий статус.

Відомості про долю земельних маєтностей нащадків любецької шляхти містять укладені у першій половині 50-х рр. XVIII ст. податкові переписи мешканців Лівобережної України, що зберігаються у фонді Генеральної Військової канцелярії (ЦДІАК України, Ф.51).

Важливим джерелом з проблеми дисертаційного дослідження стали матеріали Генерального опису Лівобережної України 1765-1769 рр. (ЦДІАК України, Ф.57). Описи сіл Любецької, Чернігівської й Городнянської сотен засвідчують зміну власників, перетворення любецької шляхти у козацьку старшину. Частково ці матеріали увійшли до “Обозрения Румянцевской описи Малороссии” О.Лазаревського.²⁵

Доля нащадків любецької шляхти у XVIII ст. знайшла відображення у матеріалах Любецької сотенної канцелярії, які зберігаються в Об'єднаному фонді сотенних канцелярій Лівобережної України XVIII ст. (ЦДІАК України, Ф.64).

²⁴ Литовская метрика (1528-1547). Шестая книга судебных дел (копия конца XVI в.). Т.CXLIX. / Отв. ред. С.Лазутка; Тексты подготовил И.Валиконите, С.Лазутка. – Вильнюс, 1995. – 338 с.; ил.

²⁵ Лазаревский А.Л. Обозрение Румянцевской описи Малороссии. – Чернигов, 1866. – Вып.1. – 390 с.

Документи Любецької сотенної канцелярії наявні також у фонді Генеральної Військової канцелярії (ЦДІАК України, Ф.51).

Значний масив документів з проблеми дисертаційного дослідження зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського НАН України. Була опрацьована, передусім, колекція О.Лазаревського (Ф.І). Матеріали з історії любецької шляхти репрезентовані, зокрема, майновими угодами – продажними та купчими записами, що характеризують соціальний та майновий статус любецької шляхти

Колишнім володінням любецької шляхти дана характеристика в Опису Чернігівського намісництва 1779 – 1781 рр., який зберігся у машинописній копії, виготовленій у 30-і рр. ХХ ст. П.Федоренком (ІРНБУВ, Ф.ІІ). Частково матеріали Опису були опубліковані у 1868 р. О.Лазаревським.²⁶

Змістовну інформацію з генеалогії любецької шляхти містить фонд В.Модзалевського (ІРНБУВ, Ф.ХІІ). Значний інтерес становлять зібрані ним матеріали з історії козацько-старшинських родів (Ф.ІІ, ІІІ), частина яких увійшла до капітального “Малороссийского родословника”.

Значний джерельний масив з проблеми дисертаційного дослідження виявлений у фонді Герольдмейстерської контори Сенату, який зберігається у Російському державному історичному архіві у Санкт-Петербурзі (РДІА, Ф.1343). Особові справи нащадків любецької шляхти містять копії королівських привілеїв ХVІ – першої половини ХVІІ ст., гетьманські універсали та царські привілеї, накази чернігівських полковників.

Частина документів з історії служебної шляхти Любецької округи була опублікована в археографічних виданнях ХІХ – ХХ ст. Низку документів з історії любецької шляхти ХVІ – ХVІІІ ст., зокрема з родинного архіву Полуботків, оприлюднив Г.Милорадович.²⁷ Деякі документи актового та майнового характеру з історії любецької шляхти виявив і опублікував Д.Міллер.²⁸ Публікацію документів з родинного архіву Г.Милорадовича здійснив також О.Лазаревський.²⁹

Відомості про окремих представників любецької шляхти, які за доби Хмельниччини опинилися у козацькому товаристві Ніжинського та Чернігівського полків, містять видані М.Василенком матеріали Генерального слідства про маєтності 1729-1730 рр. по Чернігівському та Ніжинському полках.³⁰

Текст однієї з найвідоміших грамот любецькій шляхті Сигізмунда ІІ Августа 1571 р. запровадив до наукового обігу І.Каманін.³¹ На документах з історії любецької шляхти побудована добірка матеріалів з історії землеволодіння на Чернігівщині у першій половині ХVІІ ст., оприлюднена 1901 р. І.Лучицьким.³²

Окремі документи з історії любецької шляхти побачили світ у багатотомному “Архиве Юго-Западной России”. Це, зокрема, опис кордонів Київського воєводства

²⁶ Лазаревский А. Описание Черниговского наместничества 1781 г. – Чернигов, 1868. – 110 с.

²⁷ Акты фамилии Полуботок с 1669-1734 г. (Из архива графа Г.Милорадовича). –Чернигов, 1889. – 62 с.

²⁸ Миллер Д.П. Архивы Харьковской губернии // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. – Харьков, 1902. – Т.2. – Ч.1. – С.301-320.

²⁹ Любецкий архив графа Милорадовича (под редакцией А.Лазаревского). – Вып.1. – К., 1898. – 256 с.

³⁰ Василенко Н.М. Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка 1729-1730 гг. Вып.1. –Чернигов, 1901. – 417 с. ; Його ж. Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка 1729-1730 гг. Вып.3. – Чернигов, 1908. – 706 с.

³¹ Каманин И.М. Материалы по истории козацкого землевладения (1494-1668) // ЧИОНЛ. – 1894. – Кн.8. – Отд.ІІІ. – С.3-29.

³² Лучицкий И.В. Материалы для истории землевладения в Черниговщине и Северщине (1603-1645) // ЧИОНЛ. – 1901. – Кн.ХV. – Вып.І. – Отд.ІІІ. – С.3-15.

1566 р., фрагмент люстрації Київської землі 1616 р., королівські накази любецькому старості П.Сапезі та наміснику київського воєводи І.Служці, документи представників любецької шляхти, які емігрували на Правобережжя у середині XVII ст.³³

Цінну інформацію з історії любецької шляхти містить так звана “Мазепина книга” 1726 р. – перелік колишніх маєтностей опального гетьмана, оприлюднена у 1995 р. І.Ситим.³⁴ Історію Любецького замку під час Національної революції середини XVII ст. характеризують документи, виявлені у польських архівах Ю.Мициком.³⁵

Писемні пам’ятки, опрацьовані у дисертаційному дослідженні, доповнюють речові джерела, представлені археологічними старожитностями XII – XIV ст., виявленими у межиріччі Десни і Дніпра. Залучені лінгвістичні джерела – топонімічні та антропонімічні дозволили не лише локалізувати деякі шляхетські володіння, але й за відсутності інших матеріалів визначити приблизний час появи маєтностей. У дослідженні використані також зображальні джерела, передусім картографічні, геральдичні та сфрагістичні матеріали.

Таким чином, джерельна база з історії любецької шляхти є достатньо репрезентативною, що дозволяє вивчення історії любецької шляхти протягом усього періоду її існування.

У другому розділі **“Становлення військовослужбової верстви на Північному Лівобережжі (друга половина XV – середина XVI ст.)”** розглянуто джерела та чинники формування любецької шляхти. Після утворення в 1471 р. Київського воєводства значення Любецького замку, який став центром окремої волості, значно зросло, про що свідчить підлеглисть замку київським воєводам, які або самі були любецькими державцями, або призначали сюди своїх намісників. Після короткочасного перебування у складі Російської держави (1500–1508 рр.), у 1516 р. Любеч став приватним володінням Гаштольдів. Їм належала влада лише над замковими слугами та замковими боярами, тоді як бояри-шляхта та зем’яни перебували під зверхністю київського воєводи. Після смерті у 1549 р. Софії Гаштольд-Верейської Любеч знову перейшов до київських воєвод. Упродовж першої половини XVI ст., у контексті боротьби української шляхти за набуття станових прав і привілеїв, частина служебної шляхти Любецької околиці здобула статус зем’ян, але продовжувала виконувати військову службу.

У третьому розділі **“Любецька шляхта у соціально-політичній системі Речі Посполитої (друга половина XVI – середина XVII ст.)”** розглядаються зміни у становищі любецької шляхти після Люблинської унії 1569 р., коли завершився процес її станового оформлення. Переваги зем’янського статусу спонукали любецьке служебне боярство активно боротися за його набуття. Королівська влада, надаючи наприкінці XVI – початку XVII ст. пожалування частині боярської верстви, у такий спосіб підвищувала її соціальний статус. Саме у цей період завершився процес формування любецької шляхти як регіональної елітарної спільноти, причому

³³ Див. наприклад: Акты о происхождении шляхетских родов Юго-Западной России / АЮЗР. – 1867. – Ч.IV. – Т.I. – LV с. + 62 с. + 461 с.

³⁴ Ситий І. Любеч та його округа у 1726 р. // Сіверянський літопис. – 1995. – №4. – С.42-68.

³⁵ Мицик Ю. З нових документів про національно-визвольну війну українського народу (1648-1658 рр.) на Сіверщині // Сіверянський літопис. – 1998. – №6. – С.16-26.

переважна більшість її родин належала до прошарку дрібної шляхти. На початку XVII ст. в регіон проникає польська магнатерія. У 40-х рр. XVII ст. загострилися взаємини любецької шляхти з родиною Калиновських що привело любецьку шляхту до козацького війська під час Української національної революції середини XVII ст.

Четвертий розділ "**Любецька шляхта та її нащадки за доби Гетьманщини (друга половина XVII – XVIII ст.)**" присвячений еволюції соціально-політичного становища любецької шляхти у нових історичних умовах. На початку Української національної революції любецьку шляхту, як професійну військову спільноту, взяв під протекцію гетьман Б.Хмельницький. Любецькі шляхтичі-козаки склали окреме угруповання, яке у другій половині XVII ст. посіло провідне становище у регіоні. Чимало представників любецької шляхти зайняли вищі старшинські посади в Українській гетьманській державі. Водночас, починаючи з 70-х рр. XVII ст. чернігівські полковники почали скуповувати і почасти захоплювати шляхетські маєтності, чому сприяли черезсмузжя та велика кількість дрібних власників. Протягом XVIII тривав процес подрібнення та згасання частини родин любецької шляхти, які розчинились у селянській та міщанській масі. Натомість приблизно 120 заможних представників любецької шляхти наприкінці XVIII ст. були нобілітовані російським урядом і здобули дворянські права та привілеї.

Внаслідок проведеного дослідження дисертант дійшов таких **висновків**:

Протягом XV – XVIII ст. на Північному Лівобережжі виникла унікальна соціально-територіальна спільнота, яка локалізувалась довкола Любецького замку і взяла на себе обов'язок захисту північно-східних кордонів спочатку Великого князівства Литовського, потім Речі Посполитої і, нарешті, Гетьманщини. З тамтешнім замком були пов'язані щонайменше десять поколінь дрібної шляхти, які мешкали у навколишніх селах, причому взаємини між ними характеризувались тісними родинними та корпоративними стосунками.

Любецька околиця, цей своєрідний "ареал" історичного буття любецької шляхти, була належним чином забезпечена природними ресурсами. Любецька околиця як історико-географічна територія сформувалася ще в давньоруські часи, коли Любеч був одним із важливих центрів Чернігівського князівства. Згодом у політичному відношенні регіон являв собою своєрідне "яблуко розбрату" у взаєминах між Великим князівством Литовським, Річчю Посполитою та Російською державою. Своєрідна "автономність" околиці була закріплена створенням 1471 р. у складі Київського воєводства Любецької волості, у 1569 р. – Любецького староства, а у середині XVII ст. – Любецької сотні Чернігівського полку.

Основним соціально-політичним фактором еволюції любецької шляхти були зміни державної приналежності регіону, які зумовили своєрідне „напластування” різних політико-правових систем. Водночас північне Лівобережжя являло собою контактну зону, в якій повсякчас тривало взаємопроникнення соціальних структур і культурних традицій різних етнічних спільнот. Передусім це зумовило різномайття джерел формування любецької шляхти. Хоча її основу становила південноруська (староукраїнська) військово-службова людність, на різних етапах свого існування вона вбирала прийшли тюрські (XIV-XV ст.), російські (XV-XVI ст.), білоруські та литовські (середина XVI ст.) елементи. Асиміляційні процеси тривали у Любецькій околиці упродовж багатьох століть, причому об'єднавчим підґрунтям для місцевої

дрібношляхетської спільноти стало почуття своєрідного “регіонального” патріотизму.

Основним змістом литовсько-польського періоду (XV – перша половина XVII ст.) була боротьба за шляхетські “вольності”. Любецька служебна шляхта не володіла усією повнотою шляхетських прав, окрім військової мусила виконувати й інші повинності, сплачувати податки місцевій адміністрації, підлягала владі замкового старости чи намісника. Позбутися господарських “служб” можна було лише шляхом отримання королівських привілеїв. Стратегічне значення Любецького замку обумовлювало інтерес центральної влади до цієї спільноти.

За часів Гетьманщини тривала боротьба за збереження “довоєнного” соціального та майнового статусу. За нових історичних умов цього можна було досягти лише на службі козацькій державі шляхом отримання гетьманських універсалів, гарантій збереження прав та маєтків. У свою чергу, гетьманська влада була зацікавлена у любецькій шляхті як у професійній військовослужбовій спільноті. Відтак, зміна державного устрою у середині XVII ст. привела її до лав козацької старшини.

Таким чином, історія любецької шляхти, як і служебної шляхти околичних замків в цілому, була історією постійної боротьби за існування, збереження та підвищення соціального статусу, яка тривала у контексті розвитку соціально-економічних та правових відносин на терені України у XV-XVIII ст.

Служебна шляхта була найбільш “відкритою” верствою регіональної еліти, відтак її представники могли більш-менш вільно, в залежності від обставин, пересуватись ієрархічною драбиною. Поставляючи військовий контингент козацтву, зокрема під час Української національної революції середини XVII ст., переходячи до старшини чи міщанства, вона й вбирала у себе найбільш активні соціальні елементи. При цьому служебна шляхта до XVIII ст. зберігала і свої станові риси – воєнне право на землю та обов’язок захищати державні кордони. Лише після ліквідації Гетьманщини та втрати функції охорони державного кордону відбулася остаточна руйнація любецької шляхти як соціально-територіальної спільноти.

Основні положення і висновки дисертації викладені автором у таких публікаціях:

1. Богдан Хмельницький та любецька шляхта // Українська козацька держава: витоки та шляхти історичного розвитку: Матеріали П’ятих всеукраїнських читань. – Київ-Черкаси, 1995. – С.180-181.
2. Один із стародавніх боярських родів Любеча // Людина, суспільство, культура: історія та сучасність: Матеріали Ювілейної наукової конференції, присвяченої 80-річчю Чернігівського державного педагогічного інституту ім.Т.Г.Шевченка. – Чернігів, 1996. – С.25-27.
3. О.Яблоновський. Чернігівщина / Переклад з польської, передмова і примітки // Сіверянський літопис. – 1997. – № 1-2. – С.130-140.
4. До питання про походження любецької шляхти // Любецький з’їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі: Матеріали Міжнародної наукової

- конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. – Чернігів, 1997. – С.181-183.
5. Любецька "околиця" у XVI-XVIII ст. // Україна і Росія в панорамі століть: Збірник наукових праць на пошану проф. К.М.Ячменіхіна. – Чернігів, 1998. – С.72-79.
  6. Любецький замок і Любецька околиця за часів Хмельниччини // Сіверянський літопис. – 1998. – №6. – С.29-36.
  7. Любецька шляхта в історії України XVII-XVIII ст. // Україна на порозі ХХІ століття: актуальні питання історії: Збірник наукових праць. – К., 1999. – С.75-82.
  8. Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва: Любеч. – К., 1999. – 109 с. (співавтор Кривошея В.).
  9. Національно-визвольний рух в Україні середини XVII століття: політичний вибір української шляхти Полісся // Демократичний вибір як філософська і соціально-політична проблема: Збірник наукових праць. – Чернігів, 1999. – С.95-100.
  10. До питання про взаємини любецької шляхти і замкового міщанства (друга половина XVI-XVII ст.) // Сіверянський літопис. – 2000. – №2. – С.26-33.
  11. До питання про юридичний статус Любеча в другій половині XVII – на початку XVIII ст. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – К., 2000. – Вип.11. – С.37-42.
  12. Нащадки любецької шляхти – претенденти на російське дворянство (кінець XVIII – XIX ст.) // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка. – Випуск 14. – Серія: Історичні науки. – № 1. – Чернігів, 2002. – С.36-40.
  13. Любецька шляхта за старостування Павла Сапєги (друга половина XVI ст.) // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка. – Випуск 27. – Серія: Історичні науки. – № 2. – Чернігів, 2004. – С.21-27.

АНОТАЦІЯ

Кондратьєв І.В.: Любецька шляхта: генеза та еволюція регіональної військовослужбової спільноти у XV - XVIII ст. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2004.

Дисертацію присвячено історії любецької шляхти – соціально-територіального угруповання, що існувало на терені Північного Лівобережжя протягом XV – XVIII ст. У роботі проаналізовано історіографію проблеми, визначено рівень репрезентативності джерельної бази дослідження. Комплексне вивчення проблеми дозволило виявити чинники і джерела формування любецької шляхти, регіональні особливості цієї військовослужбової спільноти. Вперше всебічно висвітлено роль любецької шляхти в історії України ранньомодерної доби, її участь у формуванні

нової козацько-старшинської еліти й розбудові гетьманської держави. З'ясовано також причини занепаду і поступового розчинення любецької шляхти в нових соціальних структурах, схарактеризовано обставини нобілітації її нащадків наприкінці XVIII ст.

Ключові слова: Північне Лівобережжя, Любецький замок, служебна шляхта, бояри, зем'яни, козацька старшина.

АННОТАЦІЯ

Кондратьев И.В. Любечская шляхта: генезис и эволюция региональной военнослужебной общности в XVI-XVIII вв. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Харьковский национальный университет им. В.Н. Каразина. – Харьков, 2004.

Одной из составляющих шляхетского сословия Великого княжества Литовского и Речи Посполитой была так называемая околичная или служебная (обязанная “службами” – определенным комплексом обязательств перед замковой администрацией) шляхта. Она не была однородной и состояла из замковых слуг, бояр, землян и шляхты. Значение этих терминов не было постоянным, а изменялось вместе с развитием самого шляхетского сословия.

На Северном Левобережье Украины одним из центров формирования подобной общности был Любечский замок, который еще с древнерусских времен занимал ключевые позиции в регионе. После присоединения Чернигово-Северщины к Великому княжеству Литовскому в XIV в. к охране государственных границ были привлечены различные категории местного военнослужебного населения. Будучи заинтересованным в существовании постоянного воинского контингента, правительство раздавало служебной шляхте земли, а вокруг Любечского замка возникает сеть околичных сел. Кроме этого, на землю были осажены и тюркские элементы, которые были приравнены к местным военнослужебным сословиям. По нашим подсчетам, из любечской околицы происходят 350 родов любечской шляхты, представители которых на протяжении десяти поколений несли воинскую службу.

На протяжении XIV – XV вв. происходило сословное оформление этой социально-территориальной общности. После образования в 1471 г. Киевского воеводства роль любечской шляхты значительно возросла, так как она находилась под юрисдикцией киевского воеводы, который либо сам был любечским державцем, либо назначал сюда своих наместников. В свою очередь, на некоторые категории околичной шляхты – замковых слуг и бояр – распространялась юрисдикция замкового наместника. После кратковременного пребывания в составе Российского государства (1500-1508) Любечский замок перешел в собственность семьи Гаштольд-Верейских. Несмотря на это, любечская шляхта непосредственно подчинялась киевскому воеводе. После смерти в 1649 г. Софии Гаштольд-Верейской Любечский замок снова был подчинен киевским воеводам.

Люблинская уния 1569 г. кардинально изменила положение всей украинской шляхты, в том числе и служебной любечской. В конце XVI – начале XVII вв.

значительной части любечских шляхтичей удалось получить королевские привилегии и, соответственно, полноценный шляхетский статус. Несмотря на это, всей полнотой прав они реально не обладали. Во второй половине XVI в. Любецкие старосты становятся киевскими каштелянами, что, по нашему мнению, свидетельствует о возросшем значении любечской шляхты. Королевские ревизии (люстрации) Любечского староства подтверждают возрастание численности шляхетского сословия в регионе. Те из шляхтичей, которые не смогли подтвердить ревизорам права на землю и личное шляхетство, как правило, ставали казаками.

С присоединением Чернигово-Северщины к Речи Посполитой в начале XVII в., в регион проникают польские магнаты. Происходит увеличение владений любечской шляхты за счет получения земель на отвоеванных территориях, обязательным условием владения было обязательство военной службы. Черниговский воевода и любечский староста М.Калиновский пытался отобрать земли у местной мелкой шляхты, не признавая королевские привилегии и вынуждая любечскую шляхту выплачивать налоги замковой администрации. Эти процессы вызвали острый социальный конфликт и обусловили активное участие любечской шляхты в Украинской национальной революции середины XVII в.

Любечская шляхта была взята под личную протекцию Б.Хмельницкого, а в дальнейшем украинские гетманы систематически подтверждали ее права и привилегии, оставляя за ней обязательство несения военной службы. Во второй половине XVII – XVIII вв. любечская шляхта в значительной степени влияла на социально-политические, экономические и культурные процессы, протекавшие на Северном Левобережье Украины. Представители любечской шляхты неоднократно занимали высшие должности в государственной администрации Гетманщины, именно они формировали казацкую верхушку Черниговского полка. В свою очередь, потомки мелкого боярства разорялись и переходили в сословия простых казаков, мещан или даже крестьян. В конце XVIII в. потомки любечской шляхты, сумевшие доказать в комиссиях по рассмотрению дел претендентов на дворянство свое благородное происхождение, были постепенно нобилитированы царским правительством.

Ключевые слова: Северное Левобережье, Любечской замок, служебная шляхта, бояре, земляне, казацкая старшина.

ANNOTATION

Kondratev I.V.: Liubech's shlihta: the genesis and evolution of regional military serving forming in XV – XVIII centuries. - Manuscript.

The dissertation on acquiring a scientific degree of the candidate of historical sciences on a speciality 07.00.01 – history of Ukraine. The Kharkov national university by V.N.Karazin. – Kharkov, 2004

The dissertation is devoted to the history of Liubech's shlihta – the social forming with its territory, that existed in the Northern Left-bank Ukraine in XV – XVIII century. The work analysed the problem of historiography, ascertained the representative level of the source complex. The full research of the topic gave a chance to find out the reasons

and factors in forming process of Liubech's shlihta, the regional peculiarities of this military serving community. This work is the first one to lighten the role of Liubech's shlihta in Ukraine's early modern history, its place in the forming process of kossak's upper class and the building of hetman's state. The reasons of decline and gradual intermixture of Liubech's shlihta with new social structures were characterized as well as the factors of nobility process of its descendants in late XVIII century.

Key words: The Northern Left-bank, The Liubech's castle, the military serving shlihta, boyars, zemyani, kossak's upper class.

Підписано до друку 10.01.2005. Формат 60x90/16.

Друк офсетний. Папір друкарський.

Осяг 0,8 друк. арк. Наклад 100 прим. Зам. №17.

Центр оперативної поліграфії ТОВ „Рейтинг”.

61002, м. Харків, вул. Сумська, 37.

Тел. (057)700-53-51, 714-34-26